

I t K

1

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1976**

A TARTALOMBÓL

Dán Róbert: A „Pécsi Disputa”

Fenyő István: A reformkor eszmei előkészítője: az Erdélyi Muzéum

Martinkó András: Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról

Rónay László: Kosztolányi nagy regényei

*

Varga Imre: Rákóczi fejedelem képe a kuruc szabadságharc egykorú költészetében

Szemle

Katolikus egyházi énekek (1608—1651) (Bitskei István)

Szilágyi Ferenc: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése (Szathmári István)

Pándi Pál: Peleőfi és a nacionalizmus (Varga János)

Jókai Mór összes művei (Solt Andor)

Lengyel Balázs: Hagyomány és kísérlet (Vargha Kálmán)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1976. LXXX. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

<i>Dán Róbert: A „Pécsi Disputa”</i>	1
<i>Fenyő István: A reformkor eszmei előkészítője: az Erdélyi Múzeum</i>	15
<i>Martinkó András: Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról</i>	35
<i>Rónay László: Kosztolányi nagy regényei</i>	54

Kisebb közlemények

<i>Varga Imre: Rákóczi fejedelem képe a kuruc szabadságharc egykorú költészetében. 72</i>	—
<i>Voigt Vilmos: A „szicíliai” Magyarországon 1584-ben. 84</i>	—
<i>Kerényi Ferenc: A főrendi ellenzék műkedvelő színjátékai 1841-ben. 87</i>	—
<i>Reisinger János: Bethlen Kata-szövegrészlet Babits kései versében. 90</i>	

Adattár

<i>Kathona Géza: Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához</i>	92
<i>Bényei Miklós: Eötvös József magyar irodalmi olvasmányai</i>	98
<i>Szilágyi Ferenc: Arany János ismeretlen verse</i>	107
<i>Scheiber Sándor: Vajda János két levele</i>	108

Szemle

<i>Katolikus egyházi énekek (1608—1651) (Bitskey István)</i>	110
<i>Szilágyi Ferenc: Csonkai dunántúli tájszógyűjtése (Szathmári István)</i>	112
<i>Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus (Varga János)</i>	116
<i>Jókai Mór összes művei (Solt Andor)</i>	125
<i>Lengyel Balázs: Hagyomány és kísérlet (Vargha Kálmán)</i>	128

*

<i>Kodály Zoltán: Visszatekintés I—II. — Nemeskürty István: A magyar népnek, ki ezt olvassa. — Barbara Otwinowska: Modele i style prozy w dyskushach na przełomie XVI i XVII wieku. — Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. — Dénes Zsófia: Úgy, ahogy volt. — Tegnap újművészek. — „Nem engedélyezem!” — Illés Lajos: Kezdet és kibontakozás. (Csűrös Miklós, Tarnóc Márton, Balázs Mihály, Fenyő István, Széles Klára, Markovits Györgyi, Pomogáts Béla)</i>	131

Krónika

<i>Ferenczi László: Az Irodalomtudományi Intézet húsz éve</i>	141

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménési út 11—13.

A „PÉCSI DISPUTA”

Közel négyszáz esztendeje, 1588. augusztus 27–31 között zajlott le a hódoltságban levő Pécsen a ráckevei református prédikátor, Skaricza Máté és a pécsiek antitrinitárius lelkésze, Válaszúti György teológiai vitája Jézus istenségének tárgyában. Az eseményről Válaszúti György „Az petsi kerezttien rendnek meltatlan praedikatoranak Valazuti Georginek Scarica Matheval, az kevieknek tizeletes es böcsületes praedikatoranak Petsen valo bezelgeteseknek . . .” kezdetű, közel százötven éve ismert kézírata számol be.* A szakirodalomban „Pécsi Disputa” címmel idézett és részben elemzett munka mintegy ötöde tartalmazza a polémia történeti előzményeit, néhány ezzel kapcsolatos forrást, majd rátér az 1588. augusztus végén lezajlott hivatalos és magáneseemények irodalmi értékű bemutatására. A mű második, nagyobb összefüggő része már nem a Pécsen történt eseményt vagy az ott elhangzottakat rögzíti, hanem a vitapartnerek között létrejött, előzetes megállapodás eredménye. Az történt ugyanis, hogy „Mathe uram . . . keozotünk minden gianuiat az haromsagnak es az fiu Istennek ki kialtotta, melireol valo disputatiot szemteol szembe nem akart. Azokaert ketelenitettünk ezzel irasra magunkat adni, es Isten segítsegebeol az ellenvetesekre feleleteket rendelni.” (45. lev.) E bizonyítások és cáfolások Válaszúti munkájának mintegy három ötödét teszik ki. Végül a harmadik, nagyobb összefüggő részben „Az mi vallásunknak summajat” olvashatjuk kb. ötödnyi terjedelemben. A műve megírására „ketelenitett” Válaszúti bevezetőjében körvonalazza munkája célkitűzéseit: „Ádom azért ezeket ki, nem valameli felnek vagi gialazattira, vagi fel magasztalására, hanem hogi az kerezttienek igazat ketteo keozot tehessenek, és mi iob, rola gondolkodvan lelkeknek üdvoesegere keovethessen es megh tarthassak. Az minemü indulatbol lelkiüsmertbeol azért en ezeket irtam es ki attam, kegielmetekis ugi olvassa, kit ha czelekeztek igaz birook leven, karat tudom nem valliatok.” (1. lev.) A későbbiekben meghatározza, hogy kik számára készült a mű: „. . . irásunk megh mutatia minden igazságunkat mikor probalo tudosoknak kezehez kel.” (11. lev.) Végül pedig vitára szólítja fel a más felekezettűeket: „. . . szabadságot adunk minden kerezttien rendnek és kerüük (seot ha nem kernek is hivatalotoknak rendi ezt kevannia), hogi mikeppen mi az kegielmetek ellenveteset megh olvastuk, megh hallottuk, es Isten bezedivel megh probaltuk, es az mit benne nem szerettünk bizonyisagokkal es okokkal megh feittünk azon keppen kegielmetekis czelekedgiek io lelkiüsmerttel.” (46. lev.)

A mű céljának megfelelően választja meg eszközeit. Az események leírásakor, a teológiai fejtegetések során, véleményének rögzítésében tisztelettel beszél ellenfeléről, figyelembe veszi annak érveit, objektívnak mutatkozik saját hittételeinek megfogalmazásában. Mind e mögött az a nem is titkolt szándék húzódik meg, hogy ellenfeleit hasonló módszerek alkalmazására kényszerítse. Tudós olvasói megnyerésének szolgál szigorú tárgyyszerűsége, történeti, logikai, filológiai tudományossága, melyek az azonos színvonalú ellenvetéseket feltételezik. Teológiájának zárt rendszere pedig mintegy provokálja a más vallásúak cáfolatait.

* Válaszútiról és munkájáról ez ideig legteljesebb bibliográfiai összeállítás: NÉMETH S. Katalin: A Pécsi Disputa szövegeiről. Szeged 1973. 75–76. (Irodalomtörténeti dolgozatok 98.) Az alábbiakban idézett példány az OSzK Quart. Hung. 313. kézírata.

A fentiek előrebocsátásával kerülhet sor a „Pécsi Disputa” társadalmi háttérének felvázolására, forrásainak bemutatására, ideológiatörténeti helyének meghatározására.

„Ez hozzánk való iovevetlre miképpen leot legien Mathe uramnak indulattia, ezekben megh itilheted” (3. lev.) — írja Válaszúti és indoklásul vázolja a Pécsen tartott teológiai polémia előzményeit.

Pécsi kereskedők és a város ügyes-bajos dolgaiban utazó más polgárok az 1588. június 29-én Dunaföldvárott tartandó sokadalomra egykezve megálltak Tolnában. A két szomszéd város közötti kapcsolat meglehetősen elhidegült az 1570-es évek elejétől, amikor a tragikus kimenetelű nagyharsányi hitvitán Veresmarti Illés református püspök felakasztatta ellenfelét, az unitárius Alvinczi Györgyöt.¹ Tolna már ekkor is református vezetés alatt állott, bár nyíltan tevékenykedtek az antitrinitáriusok is. Pécsen Jászberényi György papsága idejétől, vagyis éppen az 1570-es évek elejétől, az unitáriusok kerekedtek felül a protestáns teológiai irányzatok harcában. Mindezek ellenére jószomszédi viszony alakult ki a két város között. A pécsi kereskedők jól kiépített kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek Tolnában és a tolnaiak is felkeresték pécsi partnereiket. A Dunaföldvárra menő pécsi Magossi János, Szabó András, Szűcs András, Mihály ispán, György deák, valamint Ferenczi deák és öccse a korábbi gyakorlatnak megfelelően kopogtattak a tolnai Kürtösi János portájának kapuján.² Kürtösi kénytelen-kelletlen utasította el házától az utazókat, hivatkozva a tolnai református prédikátor, Decsi Gáspár tilalmára, „*ki ükeot ellenzeni ebben, hogi petsiekkal se ennenek, se innanak*”, mivel azok eretnekek. (2. lev.) E vád súlyát a Méliusz Péter életében hozott református zsinati határozatok szabták meg. A Jézus istenségét, örökkévalóságát tagadó pécsiek teljes negálását jelentette — azok esetleges „*megtéréseig*”.³ Decsi Gáspár azonban ennek az elméleti lehetőségnek is útját állta, amikor a pécsiek kérését megtagadva nem volt hajlandó nyilvános vitában megindokolni álláspontját: „*azt megh keseriteni hazontalan dologh, mert az tü paedikatorotokis az ü vallasaban megh ereoseodeot, enis az eniemben. Es ezert semmikeppen eggiuk az masiknak nem engedhetne.*” (2. lev.) Elzárkózásának azonban messzebbre mutató okai is voltak.

A XVI. század második felében a dél-dunai kereskedelem jó része a tolnai kikötőn keresztül bonyolódott, jelentős szerep jutott a városnak a fokozódó szarvasmarha-kereskedelemben is.⁴ Pécs kisárutermelőinek értékesítő és beszerző piaca, a Duna-menti vásárookra vezető útvonala Tolnában volt — vagy érintette azt. Pécs unitáriusainak állandó jelenléte és nyilvánvaló hatása zavarólag hatott a tolnai református többségre, akik maguk is szemben álltak a városukban nyomokban felbukkanó antitrinitárius ellenzékkel. Jászberényi György 1588 tavaszán bekövetkezett halálakor Decsi Gáspár és a mögötte álló tolnai polgárok elérkezettnek látták az időt a pécsi antitrinitáriusok elhallgattatására. E cél eléréséhez a legegyszerűbb módnak kínálkozott a pécsiek eretnekként való kiközösítése, így gazdasági embargó alá vonása. Ami kényszerítő erőként hathatott volna a pécsi polgárokra, anélkül hogy bármiféle ellenlépést tehetnének.

Az unitárius Pécs városi tanácsa mindezt világosan látta és 1588. július 15-én kelt, Kis Farkas főbíró és Szabó Gergely polgármester aláírásával ellátott levelükben⁵ bizonyítani igyekeznek, hogy vallásuk az apostoli hitvallásokon nyugszik és ennek nyilvános megvitatását követelik. Egyúttal pedig nem is burkolt formában utalnak a török törvényekre, sőt kapcsola-

¹ KANYARÓ Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891. 122.

² Istanbul. Basvekelez Arcivi. Varga utca tahrir defterleri No. 593f. 18. Kürtösi János, testvére Gergel, szolgája Gyurko, szolgája Benedek. Káldy-Nagy Gyula szíves közlése.

³ A hercegszőlősi zsinat határozatai XXI. KISS Áron: XVI. századi református zsinatok végzései. Bp. 1881. 681.

⁴ KÁLDY-NAGY Gyula: Harácszedők és ráják. Bp. 1974. 141—150. Káldy-Nagy Gyula szíves szóbeli közlése. Tolna gazdasági és kulturális jelentőségéről. : I. KATHONA Géza: Fejezetek a török hódoltság reformáció történetéből. Bp. 1974. 9—77. Decsi Gáspárról uo. 28—30., 78—79.

⁵ Modern helyesírással közölve KANYARÓ: i. m. 146—150.

taikra is: „... illen hitben leveokre legiene szabadsaghtok az hatalmas uraktol es feidelmekteol vagi nem hogi szabadon keogethesetek es szidalmazhassatok erette ...”, mert ha nincs — provokatív kérdés —, úgy a „hatalmas cziaszar teorvenie szerint” járnak el, „valaki leven az gondiat visellük. . . megh keressük az uraknak ereie es igaz teorvenie szerint”. (6. lev.) A pécsiek joggal hivatkoztak a török által érvényesített vallási türelemre. A hódoltságban ebből a szempontból teljes egyenlőség uralkodott, kivéve természetesen az iszlám mindenek fölött álló prioritását. A török tartózkodó, de érdeklődő figyelemmel kísérte a protestantizmus radikalizálódását. Különös tekintettel az antitrinitárizmus térhódítására, melyet az iszlámhoz a legközelebb állónak tekintett. A tragikus végű nagyharsányi hitvita után pedig egyenesen ellenérzéssel volt a reformátusok irányában. Veresmarti megbüntetését is a divánban szorgalmazták annak ellenére, hogy Válaszútiék „egy barátja” a legfőbb török állami szervben ennek ellene volt. Mindezt a tolnaiaknak is tudni kellett, sőt az sem lehetett titok, hogy a pécsiek kapcsolatban álltak a császár főtölmácsával is.

A pécsi városi tanács idézett leveléből kiderül, hogy magánlevelekben is áradt a szidalmazás Tolnárról Pécsre. És magában a városban hallatszottak hangok az antitrinitáriusok „eretnek”-ségéről. Ez utóbbi momentum a pécsi belső ellentétek megnyilvánulása lehetett, melynek párhuzamát láttuk Tolnán — ellenkező előjellel. Mindez annak a néma, de igen erőteljes küzdelemnek eredménye volt, amellyel a két város két vezető prédikátora már évek óta igyekezett megerősíteni hadállását a másik városban. Ennek következménye, hogy a tolnai másodpap, Bereki András, aki 9 évig dolgozott Decsi Gáspár mellett, többször is hitet váltott. Legutóbb éppen 1588. június végén. A pécsi Mihály ispán, a város vezetőinek egyike, éveken keresztül Decsi befolyása alatt állt. Mégis a tolnai embargó kimondásakor ő követeli a legerőteljesebben, hogy Decsi nyilvánosan álljon ki Válaszúttal. A gazdasági kapcsolatok felfüggesztését és a teológiai nézeteltéréseket a pécsiek levele közvetlen párhuzamba állítja: „Az halliuk, seot ugian megh tuttuk, hogi keore allat benneteket, es akar allatni, valaki az egi eleo Istennek tizelete feleol bezedre adgia magat, de megh ezt nem halhatok, hogi valaki egi nehani szaz forint arra marhat ad nekünk (melinek megh veteleben sok szonk, beszedünk vagion veletek), ki tilalmazta volna, avagi keore allata volna, melinek nem ugi kellene lenni, ha ugian szinten az ü tudomanniat effele czielekedetekkel akarja igaznak bizonyítani.” (6. lev.) Talán az itt említett szarvasmarha-üzlet, melynek lebonyolításáért aggódnak a pécsiek, robbantotta ki az embargót és tette sürgőssé Válaszútiék számára, hogy megfelelő ellenfél előtt tisztázhassák magukat az „eretnység” alól.

A Tolnán kiközösített pécsi kereskedők erőteljes követelésére, de különösen Mihály ispán érvelésére, Decsi Dunaföldvárra ígérte végleges válaszát az ügyben. Indoklása szerint itt megbeszélheti a dolgot más felelős személyekkel. A vásáron azonban újabb fordulatot vettek az események. A ráckevei református prédikátora, Skaricza Máté hajlandónak mutatkozott Pécsre menni és hitvitában megtárgyalni a pécsiek „eretnységét”. Szegedi Kis István nagyhírű tanítványa és utódja nyilván kizárólag teológiai szempontból nézte az ügyet és Decsivel ellentétben nem a pécsiek negálását, hanem meggyőzését látta elsődrendű kötelességének.⁶ De még így sem dönthetett egymaga. A polémián való részvételéhez a „neki keniért ado” polgárok engedélyét kellett kikérnie. A ráckevei polgárok érdekszféréja viszonylag messze esett attól a gazdasági zónától, amelyben a pécsiek és a tolnaiak ellentétei kiéleződtek, így könnyen adták beleegyezésüket. Másrészt talán az sem volt mellékes tényező elhatározásukban, hogy országos hírű papjuk könnyű győzelmét remélték a jelentéktelennek tartott pécsi unitárius prédikátor ellenében. A kevi polgárok végleges válaszukat néhány héttel később Budán adták át az ugyancsak ott tartózkodó pécsieknek. Határozatuk szerint nemcsak papjukat hajlandók elküldeni, de néhány polgár is vele tart, hogy a vitának tanúja legyen.

A teológiai kérdéseken túl érdektelen keviak hajlandósága aláhúzza a tolnaiak elzárkózását. A tolnai városi tanács 1588. július 27-én válaszolt a pécsiek levelére. Eötvös Imre főbíró

⁶ Skariczáról és Szegedi Kisről l. KATHONA: i. m. 81—189.

aláírásával ellátott levelükben kifejtik, hogy a pécsiek eretnekségének ők nem okaik, de tudják az ebből rájuk háruló kötelezettségeket: „*mi Isten igeibeol eleiteol foghva igi tanultuk, hogi az kik mi keozünkben uy es idegen tudomant hoznak, azoknak ne keozeonniük es hazinkban se fogadgiuk eoket.*” (9. lev.) Másrészt nem látják időszerűnek Decsi pécsi utazását, mert „*vetelkesre kevanniatok es abbol akariatok velünk megh utaltatni*”. Végül arra hivatkoznak, hogy „*illien vezedelmes üdeoben io mod es nagi ok nélkül effele vetelkedest indítani (meli cziendesen megh nem lehetne, az mint kegielmetek gondolta) nem iteljük illendeonek lenni*”. (9. lev.) A keviék is hallottak az eretnekek kiközösítését előíró törvényről, papjukat nem féltették a megszegényítéstől, a vitát pedig „ilyen” körülmények között is illendőnek tartották. Legalábbis így szölt budai ígéretük.

1588. augusztus 27-én hajnalban érkezett Skaricza Máté Pécsre — de egyedül. Saját szavai szerint „*en mostan senkiteol nem vallaztatot, sem boczaitatot nem vagiok. . . hanem en csak foeldet es varasi latni ieottem kegelmetek keoze*”. (15. lev.); A kevi polgárok ígéretéről már nem esik szó. Skaricza — úgy látszik — csak a saját nevében állt ki a vitára. Városa polgárai, talán a tolnaiak közbenjárására visszaléptek.

A „Pécsi Disputában” hangulatos leírást olvashatunk Skaricza Máté és Válaszúti György első találkozásáról, kirándulásukról a Tettyére, a pécsiek barátságos vendégfogadásáról. A keviék prédikátora mindezek ellenére meglehetősen óvatos. Elsősorban a vita során kialakuló közhangulat aggaszhatta, de joggal félhetett Válaszúti és a híres pécsi iskolában képzett polgárok kérdéseitől, válaszaitól is. Ezért kerülve a szópárbajt, ragaszkodik ahhoz, hogy a templomban tartandó prédikációi után csak két-három kérdésre hajlandó válaszolni. Válaszúti nehezen egyezik bele e feltételekbe. Személyes biztonságát több ízben is garantálja és bizonyára arra is számít, hogy templomon kívüli beszélgetésekben bírja rá Skariczát az „eretnek” jelző törlésére. A templomban lezajló események mellett így kapnak döntő jelentőséget a fehér asztalnál zajló eszmecserek. A város polgárai közül többen is ebédre látják vendégül a társaságot és Válaszúti elégedetten állapíthatja meg: „*de bizoni lelkünkis eorvendezet es legeltetet az sok io kerdesekben. Nem annira az en kerdezkeseimnek miatta mint polgarinknak küleomb küleomb kerdezkesekbeol . . . az mi tudomaniunkat az eovivel egiben vetven igazsagban megh ereoseadni kevanatoson ereolkedifenek.*” (19. lev.) A város polgárainak iskolázottságára következtethetünk abból, hogy a „Pécsi Disputában” szereplő nem teológusok kb. fele „deák” jelzőt visel. Deáknak talán csak a fiatalabb polgárokat mondja Válaszúti. Megtudhatjuk a leírásból azt is, hogy a „deákok” nem feltétlenül szellemi foglalkozásúak. Ráczai János deák aktív kereskedő, akit éppen a vita egyik eseményéről hívatnak boltjába. Ráczairól azt is megírja Válaszúti, hogy ő „*papista keozeotünk*”, és szót ejt a pécsi katolikus plébánosról, István papról. A városon belüli vallási viszonyokra következtethetünk abból, hogy a templomban külön részből hoz Ráczai katolikus bibliát Skaricza támogatására. A templom tehát két részre volt osztva, a főhajóban az unitáriusok, az egyik mellékhajóban a katolikusok tartottak istentiszteletet.⁷ István plébános részt vett a hitvita eseményein, azt megelőzően pedig Válaszútival együtt kereste fel a város új bégjét a disputa ügyében. Pécsett a kereszténység ortodox és legszélsőségesebb irányzatai békésen éltek egymás mellett, sőt, úgy látszik, hogy a város katolikusainak sem volt közömbös az unitárius polgártársaikat ért inzultus.

A pécsi polémia negyedik napján Válaszúti Skaricza mellének szegezte a városa számára döntő kérdést: „*Ha az, kik, az egy attia Istennek üsmeretiben vadnak, es az Jezust uruknak, Christusoknak es lelki paztoroknak tartiak. Eretnekseghben legienek vagi nem.*” Skaricza, akit a napok óta tartó mélyenszántó teológiai vita meggyőzött a pécsiek keresztény — bár az ő meggyőződésétől lényegesen eltérő — vallásáról, így válaszol: „*Nem mondom en azt, mert valaki irasbol tudakozik, es üdveosseghre irast forgat, nem melto azt eretnekseghnek nevelilletni.*” (41. lev.) Válaszúti számára ez a kijelentés győzelmet jelentett, diadala azonban csak akkor lett volna

⁷ KANYARÓ: i. m. 176.

teljes, ha Decsi Gáspár is elismeri ugyanezt. A pécsieket ugyanis nem a keviékkel való viszály, hanem a tolnaiak akadályozták tevékenységükben. Ezért kéri ismételtlen Skariczát, hogy Decsi Gáspárt vegye rá egy Péccsett tartandó újabb hitvitán való részvételre. Skaricza megígérte közbenjárását, de egyúttal kijelentette: „Az kegielmetek kevensagat megh mondhatom Gaspar uramnak, de nem tudom, ha eo kegielme mostansagghal ide ieohessen.” (45. lev.) A keviék jámbor prédikátora a lényegre tapintott: Decsit — még ha szándékában állna is — nem engednék Pécsre a tolnai polgárok.

Válaszúti a pécsi teológiai vita leírását a Skariczával történt előzetes megbeszélésre hivatkozva zárja 1588. november 28-án. Ennek értelmében írásban küldi Ráckevére azokat az ellenvetéseit, bizonyításait, amelyek részletes megtárgyalására Péccsett nem került sor.

Ezek elemzése során nyerhetünk képet Válaszúti teológiai műveltségéről, a „Pécsi Disputa” forrásairól.

*

A kolozsvári 3. Akadémiai Könyvtárban levő „Pécsi Disputa” kézirat végéről Kanyaró Ferenc a következőket idézi: „*Ezt pedig nem annyira adtuk és bocsájtottuk ki a kereszténység közé mint saját fejünknek gondolatját, hanem mint jeles, bölcs és tudós embereknek értelmét. . . Nevezet szerént amaz becsületes Dávid Ferenc, Palaeologus Jakab. . . Sommerus János pyriai (!) és Bogáti Miklóssal több keresztény atyafiakat kiknek írásuk kezünkbe lévén, olvassuk és az szent bibliával conferálván minden istenfélőknek örvedetesen terjesztjük.*”⁸ A Válaszúti által megadott antitrinitárius források mellett számos további munkát is azonosíthatunk a „Pécsi Disputa” szövegéből. Ezek egy részét név szerint idézi, másokat anonym citál.

A református irányú szakmunkák közül döntő szerepe volt számára annak a kis könyvecskének, melyből Skaricza érveit merítette. E könyv „*István doctor*” munkája, azé a Szegedi Kis Istváné, akinek műveit Skaricza segítette nyomdába. Válaszútótól megtudjuk, hogy a kevi prédikátor az ő kérésére példányt küldött Pécsre és annak nyomán látott neki szerzőnk ellenvetései megírásához. Szegedi Kis István munkái közül a fentiek vonatkozásában két mű jöhet számításba. Az 1573-ban Genfben kiadott „*Assertiones*” és az 1585-ben Bazelban megjelent „*Loci Communes*”. Az előbbi kis alakú, az utóbbi vaskosabb kötet. Mindkettőben azok a pontok kerülnek megtárgyalásra, melyek cáfolásával találkozunk a „Pécsi Disputa”-ban: Hogy isten fia még a Máriától született Christus előtt is személy volt. 2. Hogy test szerint való születése előtt is isten igaz volt. 3. Hogy ez a fiú-isten egyenlő az atyával. 4. Hogy örökkévaló legyen az isten fia. 5. Hogy teremtő legyen. 6. Hogy két természete legyen. Válaszúti leírásából joggal következtet Kathoná Géza arra, hogy az „*Assertiones*” volt az ellenvetéseit provokáló munka.⁹ Egy ma már elveszett református irányú műről is tájékoztat a „Pécsi Disputa”. Veresmarti Illés „*az fiu istenreol iratot*” könyve, melyet a „*fiu isten oltalmazására csinalt*” és Decsi Gáspár előszóval „*ayanlotta es kereztieneknek bocziatta*” (30. lev.), ugyancsak Válaszúti forrásai közé sorolható.¹⁰

Ezek ellenében hozott legfontosabb érveit és bizonyításait Johannes Sommer munkáiból merítette a pécsi antitrinitárius prédikátor. A Krakkóban 1582-ben nyomott „*Refutatio Scripti Petri Caroli*” mellett használta az ugyanott 1583-ban kiadott *Tractatus Aliquot* címmel meg-

⁸ Az OSZK Quart. Hung. 313. példány vége hiányos. 1. Kolozsvári pld. 401. KANYARÓ Ferenc: Unitáriusok Magyarországon a XVI. és XVII. száz éveiben. Ker. Magv. 1886. 410.

⁹ Kathoná Géza szíves szóbeli közlése. KANYARÓ: i. m. 175. A Theologiae Sincere Loci Communes. . . Basileae 1585. RMK. III. 740. vagy ennek 1588. évi kiadását feltételezi Skaricza kezében. Ennek a többszáz oldalas, sűrűn szedett könyvnek lemásolását nem kérhette Válaszúti, és nem ígérhette Skaricza: „. . . *vagi magam irhatom megh, vagi deákkal irhatom*” és Tolnárol megküldi. Az Assertiones kisalakú, alig száz oldalas mű. Assertio Vera De Trinitate. . . Genevae 1573. RMK III. 631. 2. kiad. uo. 1576. RMK III. 651.

¹⁰ Kanyaró feltételezi, hogy nyomtatásban is megjelent. I. m. 173. Erre azonban nincs utalás a Pécsi Disputában.

jelent gyűjtőkötetet. Ez utóbbi *Theses de Deo Trino ect.* című értekezése rövid összefoglalásban adja az előbbi Sommer-mű legfontosabb ideológiatörténeti megállapítását. Amiben a „De origine et progressu doctrinae de Trinitate” című fejezet megállapítja, hogy a Háromságról szóló tanítást a kereszténnyé lett görögök vitték az Egyházba. Ezek filozófiailag műveltek voltak, de az Ószövetség héber textusát már nem értették és ezért Platón és Arisztotelész tételeit szabadon elegyítették az Újszövetség szavaival. Mindkét műben szerepel „*Amelius Philosophus*” mondása, „*ki mikor zert Janos irasat kezdete volna olvasni felkiatla: Dispeream nisi barbarus ille, nam ipse Graecus erat breviter complexus est, quae de divina ratione, principio, et dispositione, divinus Plato et Heraclitus tradiderunt, ut Postellus lib. 1. cap. 3. refert*”. Válaszúti ezt és a következő idézeteket a „Theses”-ből vette át. A „De origine etc.” ugyanis sajtóhiba miatt „Aurelius” nevében idézi e mondást és ott a Postellusra való hivatkozás is hiányzik. A fejtegetés folytatása pedig csak a „Theses”-ben van meg: „*Plato in Timae: Opifex ille pulcherrimi, et optimi, perfectissimum Deum generavit, az az Amaz szep vilaghnak ekesiteoie, teokeletes Istent szült. . . Idem in Epinom: Ratio divinissima vel verbum (logos) divinissimum, mundum constituit visibilem. Az az amaz Jonak Isten beszede teremtette az vilagot. Hallod e honet kelt az fiu isten.*” (134.lev.)¹¹

Bibliai bizonyító apparátusának jelentős részét azonban a Károlyi Péter ellen írt Sommer-könyvből merítette Válaszúti. Hangsúlyozottan tárgyalja a logikai, történeti, filológiai szempontokból számára elfogadhatatlan Háromságvédő nézeteket, és ehhez jól kiaknázza a *Refutatio*t. Itt készen kapta a Proverbiium 8/1-re, 30/4 stb.-re vonatkozó eszmefuttatásait, melyek lényege nála és forrásában, hogy a Salamon és az Agur az isteni bölcsességről elmélkedik és nem a fiú istenről, mely „*ha Isten teot volna, hogi neveireol megh nem tutta volna magiarazni*”. (88.lev.)¹² A számos további logikai ellenvetés felsorolása helyett egy történeti példa Válaszúti és Sommer közös érvrendszeréből. Micheas 5/1-ben Izrael szabadítójáról esik szó. Sommer: „*manifestum est prophetam hic de liberatione ex Babylone loqui, quae facta est per Zorobabel, qui ex tribu Juda fuit, unde et in maioribus Christi recensetur. Mat. 1. Luc. 3.*”¹³ Válaszúti: „*Mert az rabsaghol megh szabadításra valo hadnagi igirtetik ieovendeoltetik kinek Bethlehembeol kel lenni megh adatani: az az Davidnak Nemzetsegebeol. Ez pedig Historia szerint mondiuk lenni Zorobabelnek. Mint Zacharia 4 resziben nylyvan vagion. Minek okaert Mathe es Lukacci ezt szamlallik az Jezus Christus Nemzetinek eose keoze. Mat. 1. Luc. 3.*” (95. lev.) Végül bemutató példaként egy Sommer-től átvett filológiai bizonyíték: „*Sed obstabit Carolio, quod apud Michaeam additur: Egressus eius ab initio a diebus aeternitatis. . . Sed ne triumphet ante victoriam, ostendemus Hebraeo isti nos αναπαύθητοι . . .*” A Károlyit erős szavakkal figyelmeztető Sommer az idézett Michea 5/1 mondata mellé állítja 7/20-at: „*Dabis veritatem, quam promisisti Jacobo et misericordiam Abrahamo quae iurasti patribus a diebus antiquis.*” Végül citálja Zs. 77/6-ot: „*Cogitavi dies antiquos et annos aeternos . . .*”¹⁴ — bizonyítékként, hogy a proféta által használt örök idők, régi idők kifejezések meghatározott kezdettől való számítást jelentenek. Sommer még csak hivatkozik a héberre — elmarasztalva Károlyit —, Válaszúti viszont elhagyja Károlyi nevét, de konkretizálja a héber textust: „*. . .ennek [mármint a Micheasnál jelzett megváltónak] ki ieovetelit eoreok üdeokteol fogvan valonak mondgia az Propheta . . . hogi ez is artasodra ne legien im Isten bezedit adom rolla. Mi legien az Szent nielyben az szo. Kedem es olam az az Reghi napok: Eoreokke valo napok es ezteudeok, es üdeok, hogi teobbe effele sobalis eoreokke valo szüleetest ne kereshes.*” (97. lev.) Az Ószövetség héber textusában Micheas 5/1-ben a מְקַדְּם és מִימֵי עוֹלָם kifejezések szerepelnek. Válaszúti kiegészítve Sommert az uo. 7/20 mondatban található „*Mi Mei Kedem*” (מִימֵי קְדֵם) idézésével azt mondja, hogy az Istennek régi fogadalmát jelzi, mivel

¹¹ RMK III. 712a. 17 b; RMK III. 720 c. 131. Háttérét I. PIRNÁT Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570 er Jahren . Bp. 1961. 41.

¹² RMK III. 712 a. 38 b—41 b.

¹³ RMK III. 712 a. 42 b.

¹⁴ RMK III. 712 a. 43 a—b.

Ábrahám és Jákob „nem voltak üdeok eleot”. A Zs. 77/6 héberjét: *השבת ימים מקדם שנות עולמים* így fordítja: „Megh gondoltam az Reghi üdeoket: es eszemben tartottam az eoreokbe valo ezteudeoket.” Majd megállapítja, hogy a zsolttáros nem élt örök idők óta, az esztendők pedig „nem számláltaknak üdeok eleot”. Véggkövetkeztetése ismét azonos Sommerével: „határozással szól azert, az bizonios üdeokreol”.

A „Pécsi Disputa” másik jelentősebb forrásvidéke Dávid Ferenc műveiben azonosítható. Bár Dávid teológiai következtetéseit Válaszúti túlhaladottnak tekinti, munkájában jól meghatározható a mártír unitárius püspök hatása. Az elméleti alapvetést Dávid híres *De falsa et vera unius Dei . . . cognitione* c. Gyulafehérvárott 1567-ben kiadott művéből merítette. Többek között innét vette át az Elohimra és más héber istennevekre vonatkozó fejtegetését és a János 1/1-ben szereplő „Logos” hagyományos antitrinitárius értelmezését. Dávid ezeket némileg továbbfejlesztve újra előhozta az 1571-ben Kolozsvárott kiadott „Az egy ő magától való. . .” című kötetében. Az előbbiből való a Válaszútinál és Dávidnál egyaránt szereplő „Jehova Elohim, Adonai, El Jah, Hu” mellett a közös helyesírással írt „Scaddai” = שדי körüli eszmefuttatás. Az utóbbit követte, amikor a „logos”-ra vonatkozó elmélkedéseit felépítette: „Mi legien a kezdet?” — kérdi Válaszúti és Dávid könyvének alapján folytatja: „Az kezdetnek igeiben Sz. Janos nem valami öröktől fogva valo dolgot magyaraz. . . hanem az uj testamntomnak kezdetit erti. . .”. Majd Márk 1-re hivatkozik. Dávid a továbbiakban megállapítja, hogy „a beszéden vagy Ighen (János) érti az embert, az Jezus Christust. . . ő istennek Logosa”. Válaszúti részletes elemzésének lényege: „Ighenek nevezi, hogi hivataliahoz illendeo nevel nevezhesse. . . Avaqi bezednec.” Dávid következő textusa: „Ez az ighe Istennel vala . . . Mind azonaltal kezdetben annac lönni nem esmeric vala az emberek. . .” Válaszúti itt is kibővíti forrását, megmagyarázza, hogy azért nem ismerték az emberek, mert nem fogadták el tanításait: „de hatalbol valo fel tamasztasa utan, ez vilag is kezde eotet ismerni Christussanak vallani. . .”(134–136. lev.)¹⁵

Válaszúti a négy evangélista közötti különbséget is Dávid után határozza meg. Dávid: „Néminemü különbseg vagyon a negy Evangelistak között, ebben mutatkozik meg, hogy Sz. Mathe Lucatsal egyetemben az ő Evangeliomokat kezdette irni Christus fogantatassarol es születesiről. . .”, majd elmondja, hogy Márk és János azért is nevezik „Igénék”, mert ők csak „tisztiről” kezdik írásukat. Válaszúti is leírja Dávid vonatkozó véleményét, miszerint „Bizoniosagul hadgjiak azt, hogi az Mariatul születet Jesus legien az Christus. . .” János és Márk viszont azért nevezik őt igének, mert „Istentül ki mutatasanak idein kezdik el irasokat. . .” Isten igéje Jézus, mert Isten igéjét közvetíti. (133. lev.)¹⁶

A „Pécsi Disputa” végéről idézett, Válaszúti által megadott forrásjegyzékben szereplő Jacobus Palaeologus kütfőként használt munkáinak meghatározása lényegesen bonyolultabb feladat, mint a korábbiakban tárgyalt Sommer és Dávid esetében volt. Kétségtelennek látszik, hogy Válaszúti ismerte Palaeologus Apokalypsis-kommentárját, amelynek legfontosabb megállapítása Márk evangélista és János, az Apokalypsis szerzőjének azonosítása. Válaszúti ezt a tételt természetesen egyszerűséggel kezeli oly annyira, hogy egybeírja a két nevet: „Marcus—Janos”. Talán személyesen is hallhatta Palaeologus 1573-ban a tordai zsinaton tartott előadását, amelyben János 1/1 és az Apok. 19/13 olyan görög kéziratairól értekezett, melyekből hiányoztak a Háromságot bizonyító locusok. Nem lehet véletlen, hogy a „Pécsi Disputában” éppen az Apok. 19. tárgyalása után kerül sor első ízben annak megállapítására, hogy „Johan 1. réziben vallozas teot az Papok miat: Mint teob szamtalan helliekben is: es az Sermo Dei helliet Sermo Deust irtanak. . .” (119–120. lev.) Később határozottan utal — esetleg éppen a Palaeologus kezében levő görög kódexre — „Azt se vellied pedighen, hogi biblia ugian nem talaltatnek kikben

¹⁵ Az istennevekkel kapcsolatos fejtegetések: RMK II. 106. NNiii—OO. János 1/1-hez I. RMK I. 85. 353–365.

¹⁶ RMK I. 85. Bbiiij.

az Georeogh ighik Αὐγος Θεοῦ Az Ighe Istene vala megh nem tartattanak volna, mert bizonyos dolgh ez, hogi vadnak Exemplarok, affelek kiben nylyan az olvastatik mostannis. . .” (138. lev.)¹⁷

Sommer mellett Palaeologus is megválaszolta Károlyi Péter fentebb már említett munkáját. *Refutatio per Jacobum Palaeologum libri Petri Caroli* című kézírata határozott unitárius istenfelfogást tükröz. Válaszúti számára példatárul szolgálhatott, különös tekintettel a „Logos” problémára és Jézus kettős természetének tagadásakor.¹⁸

Bogáti Fazekas Miklós ránk maradt munkái közül egyik sem lehetett a „Pécsi Disputa” írójának forrása. Nyomtatásban megjelent verses művei, valamint az „Ester dolga”, „Enekek Eneke”, „Hiob” ebből a szempontból számíthatson kívül esnek. A Pécsert írt zsoltárparafrázisok, amelyekben „az időkbeli históriák értelme szerént” dolgozza fel a bibliai könyvet, szorosan kapcsolódik Válaszúti történetcentrikus koncepciójához, de eldönthetetlen kérdés marad, vajon Bogátira hatott-e a pécsiek felfogása, vagy az ő nyomán indult-e Válaszúti. Az Unitárius Egyháztörténeti Kéziratból viszont tudomásunk van néhány elveszett Bogáti-értekezésről is. Gerenden 1582. április 22-én fejezte be a *De Lege* című munkáját, amelyben a bibliai Törvény értelmezését tárgyalja. Erről a műről semmi közelebbit nem tudunk. Ez év június 2-án készült el a Válaszúti kérésére írt „Theses” a Hébererekhez írt újszövetségi levélről. Itt megállapítja, hogy az nem Pál munkája, tehát nem ihletett mű. Végül július 5-ről datálja a „Szent Lélek”-ről írt dolgozatát, ahol 28 tételben értekezik témájáról.¹⁹ Válaszúti véleménye csak részben egyezik Bogáti Törvény-értelmezésével. Az „Epistola ad Hebraeos” hitelében nem látszik kételkedni, de értelmezésében nagyonis kritikus megállapításokat tesz. A Szent Lélekről viszonylag keveset szól a „Pécsi Disputában”. Ezek szerint vagy a fenti munkák egyes részeit tekintette forrásának, vagy Bogáti még címében is elfelejtett írására hivatkozik kútfői sorában.

A „Pécsi Disputa” hatalmas bibliai apparátusa számos bibliakiadásból tevődött össze. Válaszúti több alkalommal hivatkozik Sebastian Münster Bázelen 1534–1535-ben megjelent héber-latin Ószövetségére, amelyet bő kommentáranyag, közöttük jelentős részben középkori zsidó szerzőktől vett tételek kísérnek. Ilyen többek között az Exod. 7/1 mondatához írt magyarázat is, amely a bibliai textusban levő héber Elohim szó értelmét hivatott kibontani. A locus Münster latin fordításában: „Et dixit dominus ad Mosen ecce dedi te Deum Pharaonis.” A hozzáfűzött kommentár: „Id est constitui te iudicem: vel ut Onkelos vertit כִּי magistrum et dominum super Pharaonem. Sapiens Rabi Abraham hunc locum sic edisserit: Reputaberis in oculis Pharaonis iuxta angelicam dignitatem.” Válaszúti itt és másutt is megállapítja, hogy az Elohim szó nem minden esetben jelent Istent: „Igi az Jezus feleolis urnak, feidelemnek es mindeneknek hatalmas birainak fordithatnok. Mint az sidokis Mosesreol magiarazzak. Vagi az mint Onkelos mondgia, Pharaonak Mesterive es urava teottelek tegedet, vagi mint Rabi Abraham mondgia: Lez az Pharaonak szemeeleot angiali melthosagghan the Moses.” (143. lev.) E szó szerinti átvétel egyben mutatja a rabbinikus szövegértelmezések útját Pécsre. Rabi Abraham, azaz Abraham ibn Ezra XII. századi zsidó tudós és Onkelos — talán Aquila — i. sz. I. században írt arám bibliafordítása, további posztbiblikus héber idézetekkel egyetemben Münster bibliakiadásából kerültek a „Pécsi Disputába”.²⁰ A zsoltárokhoz írt arám parafrázist Augustinus Justinianus „Oktapla”-jából ismerte szerzőnk. A Skariczával folytatott asztali beszélgetések

¹⁷ Jacobus Palaeologusról l. PIRNÁT: i. m. 54–117. Pirnát Antal az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Munkacsoportjának 1974. nov. 22-i Szegeden tartott ülészakán más forrásokból kiindulva feltételezte, hogy Palaeologus birtokában volt egy ilyen példány. Esetleg Válaszúti erre utal?

¹⁸ PIRNÁT: i. m. 69–70.

¹⁹ DÁN Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973. 155–157.

²⁰ Biblia Hebraica. Basileae 1534–1535. Münster bibliakiadása igen jelentős szerepet játszott a XVI. századi magyar ideológiatörténetben. Székely Istvántól Dávid Ferencig kimutatható forrása a rabbinikus ismereteknek. DÁN: i. m.

során ütötte fel az 1516-ban Genuában kiadott többnyelvű Psalteriumot, amelyben latin fordításban található a „Chaldaica Paraphrasis” és „Scolia” cím alatt különféle zsidó kommentárok ugyancsak latinul. Válaszúti elsősorban a Zs. 2/7-hez használja érdemben ezt a forrását, de számos további helyen is jó szolgálatot tettek bizonyításaihoz a „Chaldeusok”.²¹

Szerzőnk munkájában név szerint idézi Sanctus Pagninust, akinek Kölnben 1541-ben megjelent, Servet jegyzeteivel ellátott bibliakiadását forgatta: „*Sanctis Pagninus (ez helliet — Jezs. 9/5 — hivatlatik ereos Istennek, tanaczos Istennek) igi magiarazza: Es hia az eo nevit az czudalatos Isten, ereos Isten, minden üdeoknek Attia, bekessseghnek feidelme, az az ez giermek ki mü nekünk adatot, nem magatot ragadot illien ereot vagi feidelemseghet. . .*” (162. lev.) Ezek után sorra veszi a Pagninusnál talált háromságellenes érveket, melyek Serveten keresztül a középkor zsidó polemistáiig nyomonkövethetők.²² A „Pécsi Disputa” forrásai között jelentős szerepet kell tulajdonítanunk a Bázelen 1516-ban Erasmus szövegkritikai megjegyzéseivel kiadott „Novum Instrumentum” görög-latin Újszövetségre is. Válaszúti erre és a „*Tiguriak bibliaia*”-ként idézett 1544-ben kiadott bibliatextusra hivatkozik, ha „*Erasmus ertelme*” használja anti-trinitárius érvei bizonyítására. Az előbbiből veszi a szövegbizonyítékot, hogy János 1/1-ben a „Logos” grammatikailag nem lehet isten és János 20/28-ban Tamás szavai nem bizonyítják Jézus istenségét: „*Dominus meus et Deus meus*” kiáltott fel a hitetlen „*es ninzien oda teve amaz szo ei. . . sem amaz amit Beza a the doctorod irt oda: Es tu. . .*” (18. lev.) A zürichi bibliára való hivatkozással igazolja I. János 5/7 téves értelmezését a „*Háromságosok*”-nál: „*ez harom menniei tanukrol egy szoval sem emlekeztek. . . Ebeol keovetkezik azert hofi nem az arianosok miat hogiatot ki, hanem az haromsagosoktol, ki szegienlettek azt mondani: hi tres unum sunt unus est, unus Deus, una essentia. Mert lattak, hofi igen nagi barbaries legien az grammaticalis regulat ezekben nem venni.*” (14. lev.)²³

A „Pécsi Disputában” számos esetben ó- és újszövetségi görög idézetekkel is találkozhatunk. Más helyeken a Septuagintára és a görög Újszövetségre való hivatkozással, de latin fordításban adja a textusokat. Ebből következik, hogy az eredeti görög szövegek mellett azok latin fordításai is rendelkezésre álltak. Az újszövetségi görögöt és annak latin változatát a „Novum Instrumentumból”, az ószövetségi görög locusokat egy latinra áttett Septuagintából meríthette.

A fentiekben tárgyalt forrásokon túl jó néhány további szerzőre is hivatkozik Válaszúti. Kálvin, Beza, Méliusz, Károlyi stb. nevében hozott idézetek unos-untalan előkerülnek Dávid, Sommer és mások műveiben. Így közvetlen forrásként még a cáfolatok szempontjából sem jöhetnek számításba. Ennek ellenére azonban feltételezzük, hogy a teológiai kérdésekben igen járatos pécsi prédikátor könyvespolcán állott néhány klasszikusnak számító református irányú munka.

Szerzőnk e széles körű forrásanyagra támaszkodva alakította ki sajátos radikális antitrinitárius álláspontját.

A „Pécsi Disputában” tárgyalt és bizonyításra kerülő nézetek ideológiatörténeti helyének meghatározásához adottak a keretek. A hagyományos unitárius teológia felé eső végpontot Skaricza határozta meg: „*Azt tudtam en, hofi David Ferenczet es Basilius Istvant keovetitek,*

²¹ Octapulus psalterii. . . Genua 1516. „*sexta (collumnella) paraphrasim sermone quidem chaldeo. . . septima latinam respondente chaldee. . . octava continet scholia. . .*” Érdekes, Skaricza nem ismerte Justinianus e munkáját, holott a „Vita Szegedini”-ben név szerint is hivatkozik a kaldeus nyelvben járatos neboi püspökre. KATHONA: i. m. 91, 118.

²² NEWMAN, Israel Louis: Jewish Influence on Christian Reform Movements, New York 1966. 536–547.

²³ Novum Instrumentum. Basileae 1516. 352. János 1/1-hez Erasmus hozzáfűzi: „*Hoc loco deo non additur articulus, cum tamen vere ac natura deum significet. . .*” Biblia Sacrosancta. Tiguri 1544.

az szerint az mint keoniveik ki nyomtatvan vadnak, de azokat regen el haltatok, es u teoleok igen mezze vattok." Válaszúti szerint: „Azoknak az keoniveknek ki adasa elseo sergeben volt kit sokzor David Ferencis megh bart. Ez bizonisaga leot az u fogsaga. .” (42. lev.)²⁴ A hitelesen Dávid Ferencnek tulajdonítható, Jézus nem imádását kimondó tétel a földön egzisztáló Jézus—Messiást Úrnak és isteninek tekintette, bár elhatárolta az Atyától. Ugyanakkor kifejtette, hogy a Jézusban való hit üdvözít és ez az Atyának akarata. Jézus az Ószövetségben ígért Messiás, aki betöltötte küldetését az Atya akarata szerint. Ezzel beteljesedett az Ószövetség és helyébe minden vonatkozásban az Újszövetség került. A másik teológiai végpont a szombatosság. Hívei szerint Jézus—Messiás küldetése meghiúsult, az Ószövetségben vázolt egyetemes megváltás nem jött létre. Az Újszövetség csak az apostolok idején váltotta fel az Ószövetség érvényét. Ezért Mózes és a próféták törvényei követendők, míg Jézus újabb eljövetelekor megvalósul ezeréves földi királysága. A XVI. század utolsó évtizedeiben e két teológiai végpont közé eső távolságot több átmeneti felfogás osztotta meg Erdélyben és Magyarországon. Bogáti Fazekas Miklós a költő-teológus a hitből való üdvözülés tanát a klasszikus unitárius dogmák alapján fogadta el. Az Ószövetségből viszont érvényben levőnek tekintette mindazokat a törvényeket, melyekre expressis verbis nem adott feloldozást az Újszövetség. Ennek következtében tartotta a szombatot és más ószövetségi ünnepeket is. Karádi Pál temesvári unitárius püspök ismét másképpen értelmezte a Jézus által hozott üdvözülés tanát. Kéziratban maradt Apokalypsis-kommentárjában szélsőséges chiliasztikus tanokat hirdetett — és ezzel szemben állt Bogáttal. Egyetértettek viszont a szombat megünneplésében, bár különféle szempontokkal indokolták nézeteiket.²⁵

Válaszútiék elhagyták Dávid Ferenc nyomtatásban megjelent tételeit, de nem jutottak el az Ószövetség törvényeinek részleges érvényesítéséig. Jézust egyértelműen Messiásnak tartották, de még földi jelenlétekor sem engedték meg istenségét. Vallották isteni küldetését, amelyet beteljesített mint ember. Előtte nem létezett, utána mint az első megváltott és feltámadt ember isten árnyékában van. Az Ószövetség hatáskörét a bibliai időkben élt zsidókra korlátozták, akik a pogányokkal együtt üdvözülést nyerhettek a helyesen értelmezett Újszövetségben: „... ez hitel azért ez pogánok, kik az eleot isten nepei nem voltak igazulást niernek vele. Az sidokis ezen hitel vehetik vala büneoknek boczanatat nem az ceremonias teorveni megh tartasaval. .” (143. lev.) A megváltás utáni évszázadoktól azonban mindkét tábor tévelygésben maradt: „... az keresztienek oli Christust kezdettek vallani ki nem David maghvatol eredet. .”, azaz istennel azonos, vagy valamiképpen limitált istensége van. A zsidók pedig továbbra is „az teorveni szerint imadiak, tisztelik” az egy istent. Az előbbieket Jézus—Messiás azonosítása, de annak istenítése nélkül, az utóbbiak egyistenhitével, de a Törvény elhagyásával kiegészítve adják az Újszövetség lényegét.

A „Pécsi Disputában” Válaszúti kora legtudományosabb módszereivel végzi a fentiek

²⁴ Az idézett kijelentés azt jelzi, hogy Dávid Ferenc 1576 után továbbhaladhatott, mint azt korábban kiadott könyvei mutatják. De ez sem igazolja, hogy bármi kapcsolat lett volna közöttük és a szombatosok között. Basilius István már 1580-ban úgy nyilatkozott az alföldi antitrinitáriusok elveiről, hogy: „... szükség ezeknek a bibliához ragasztani a zsidók rabbínusait, avagy magyarázó doktorait és a törökök alkoranumját és alfurkánját...” POKOLY József: Az unitarizmus Magyarországon. Prot. Szemle. 1898. 444. Basilius és Karádi Pál nézeteinek kapcsolatáról l. DÁN: i. m. 185.

²⁵ Bogáti Fazekas Miklós hitvallásáról l. DÁN: i. m. 183—195. Karádi Pál kéziratos Apokalypsis-kommentárjának a szombat megünneplésére vonatkozó soraira nem figyelt fel eddig a szakirodalom: „Ap. 1/10 ... Az Úrnak napja az vasárnap, de nem azért, hogy ünneppé legyen hanem az esemény miatt. Ha ezért valaki ebből Ünnepet akar csinálni mert olyan nagy dolog lött rajta. Tehát valamely napokon nagy dolog lött mind ünnepek lesznek. Olvassuk pedig azt, hogy szombat napokon számtalan sok dolgokat, csodákat cselekedett Urunk, sokkal többet és többször mint szombatnak első napján... Hát inkább kell nekünk is az szombatot Ünnepeknünk, hogy mint az vasárnapot.” OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 199. 58 b—59 a. Így Karádival ismét bővült a szombattartó nem szombatosok köre.

bizonyítását, az ellenérvek cáfolását. Figyelembe veszi a bibliai események történeti összefüggéseit. A hit kérdéseit a logika tételeivel szűri meg. Csak a filológiai hitelesnek tekinthető textusokra támaszkodik.

Történeti szemléletének alaptétele az időrend. Ehhez ragaszkodva állapítja meg, hogy az ószövetségi Messiás-jelzések, melyeket a próféták közvetítettek a zsidó néphez: „*eöket tanítván, szabadítván, vigasztalván niomorusaghokban*” részleteikben nem beszélhetnek Jézusról, annak születése előtt. Az apostolok más viszonyok között kihasználták e szövegeket: „*de az Prophetak ideiben veot bizonisaghokban nem nezik mindenkor az dologh valóságat. Hanem megh elegeznek vele, ha ügiekezeteket némi nemü hasonlatos ighivel magiarazhattiak.*” Másról beszélnek a próféták és megint másról az apostolok. Pl. Gen. 12/3-ban isten biztatja Ábrahámot:

„*Az the magodban meghalgnak ez feoldnek minden nemzetsegi.*” Ezt a mondatot Pál a Gal. 3/8-ban Jézusra applikálja: „*de mas eretelemel, hogi nem az Phrofetanal vagion. Mert ot historia szerint Isachrol vagion írvan. . .*” (64. lev.) Hasonló a helyzet Osea 11/1 és Máté 2/15 esetében. Az ószövetségi locust így fordítja Válaszúti: „*Mikor megh Izrael giermek volna, szerettem eoteot es Aegiptusbol hittam az en fiamot.*” Majd így folytatja: „*ez historia szerint nyilván való dologh, hogi az sidosaghnak keozeonsegireol szollion, kiket Isten Aegiptusbol ki szabadíta. . . Ez phrofeta mondasanak valosaga semmikeppen Christusra nem illik, mert sokasaghnak historiaia es Moses daikalkodasa atat teot dologh.*” (65. lev.) II. Sám. 7/12–13: „*Az the el niugvasod utan fel vezem az the maghodat (fiodat) the utannad, meli az the agiokodbol ieo ki, es az eo orzagat megh ereosittem. Ez epit hazat az en nevemnek es en az eo orzaganak szekit eoreokke megh ereosittem. }En eo neki attia lezek, es eo lezen nekem fiam. Ez historia szerint Salamonrol vagion írva.*” E mondatot és folytatását Pál a Heb. 1/5-ben Jézusra alkalmazza, de ez ellentmond a történeti helyzetnek Válaszúti szerint éppúgy, mint Jezs. 7/14 híres krisztológiai utalása: „*Ime amaz Almah Iffiu azzoni. . . fogadot mehibe (harah), vagi amaz terehben eset azzoni allat fiut szült.*” Fejtegetésében részletesen elemzi: „*Nem Jesus Christusrol irt Isaias. . . hanem oli giermek születesireol. . . meli Isaias ideiben adatot, kinek apia es Annia volt, meli utan negi szaz eztendeovelis születet a mi Jesus Christusunk. . . historia szerint ki telliesedet es bizonial megh adatot volt Mint Isaias 9 rezeben nyilván vagion. Imez szokban. Giermek születet minekünk, es fiu adatot minekünk. . .*” (159. lev.) A történeti valóság szempontjából értékeli a Zsoltárok könyvét is, minden vonatkozásban kizárva az ott preegizáló Jézust.

A bibliai locusok történeti elhelyezése mellett, Sommer hatására, a Háromságdogma történeti kialakulását érvei közé sorolja, amikor az idővel mint tényezővel dolgozik. Felveti, hogy a szemtanúk és a kortársak számára — azaz Jézus életében — kérdés volt-e egyáltalán a Háromság, melyet csak évszázadok múlva hoztak az Egyházba. Szerinte az evangélisták és apostolok nyugodtan használhatták Jézusra az isten fia, Messiás, Elohim jelzőket, mert ezek abban az időben a valóságnak — azaz az ő Jézus-hitének — megfelelő értelemmel bírtak. Csak később, az idő változásával lettek homályosakká és így alkalmassá a Háromságdogma kialakítására.

Válaszúti másik nagy eszköze a logika. Humanista elődeihez méltó büszkeséggel boncolja az általa feltártnak vélt ellentmondásokat. A Háromság ellen felhozott érvei között külön rendszerbe foglalta az elméleti problémákat: „*Azt mutasd megh, hogi az mi tres harom, az tü ertelmekek szerint Egy es azon Isteni tehessen. Mert ha eggüt tezen, igi hat az Sabellius tudomannia megh marad. . .*” Ha így van, akkor hogy vehette volna fel a fiú isten a testet az Atya nélkül és a Szent Lélek nélkül. Ha pedig nem egy, és csak névben különböző három, hanem valójában három — mert az Atya Fiút, együtt pedig a Szent Lelket szülték — „*Azt akarnam megh tudni, hogi hogi ne legien sok Istenetek. Mert akar hogi rekessetek allatban, de azért az Attia mikor az fíat szülte, nem mondhattiatok ezt, hogi az fiuis szülte ü magat: sem mikor az szent lelek szarmazot az Attiatul es fiutul, hogi ü magabolis szarmazot volna. . .*” A logikai láncot végigvezeti, majd arra a következtetésre jut, hogy ezen az alapon „*az Attia rendelese heaba talallatot volna, holot eggik mikor czielekedet valamit az másik azont nem czielekedhette*”. Vagyis az Atya nem küldhette

a Fiút, mert saját magát is küldte volna, másrészt, amit a Fiú tett, azt az Atya is tette. Az égben levő három tanú cáfolására a következő észokokat sorolja fel: „*Azt is akarnak megh tudni, hogi mikor három tanut mondotok az Eghben, hogi ha az a három tanu szemelliek szerinti bizonyisagh teveok, vagi Istenseghek szerint, ha azt mondog, hogi szemelliek szerint, ebbeol az keoveltezik, hogi mindennek küleomb, küleomb allattia vagion es eggik az masik nélkül czielekedheteo, meli heaba valova tezi az Egi allatot. Ha penigh azt mondog, hogi Istensegek szerint Egi el bomol vallasotok, hogi nektek csak egi Istenetek volna.*” (122. lev.) Válaszúti logikai érveket szegez a Jézust kettős természetűnek hirdetők ellenében, és egyúttal ugyanezzel a módszerrel bizonyítja, hogy a Háromsághívők saját koncepciójukban is kisebb istennek tekintik Jézust az Atyánál. „*Artifex enim sapientia docuit me*” — idézi a Sap. 7/21-ből, és megállapítja, hogy ellenfelei következtetése szerint a „sapientia” örökkévaló személy — és Jézus. Mindenek teremtője, mert Prov 8/27-ben a világ teremtésénél való jelenlétét mondja Salamon. A „sapientia” = Jézus azonosságra semmi bizonyíték sincs — állítja Válaszúti, miután végigvizsgálta a vonatkoztatott szövegeket. Felsorolja az isteni bölcsesség különféle megnyilvánulásait — beleértve I. Chor. 1/21-et is —, s kijelenti: „*mindeneket Isten beoltsen, czudalatoson es ekesen az ü saiat beoltsegevel es nem massal teremtet*”. De az ember Christushoz sem alkalmazható ez az azonosság, mert Jézus Salamon idején még nem élt; „*Mert ez (Jezus) ideiben es beoltsegeben nevedett mind Isten eleot, mind emberek eleot. Luk. 2/40. Ez pedigh az fiu Istenhez nem illik.*” Ha pedig Proverb. 8/22-ben az isteni bölcsességről van szó, abból következik, hogy „*kis Isten legien az fiu Isten, ha az beoltsegegh lezen eoreokke valo fiu. De hova marad amaz egienleosegh. Mind ezekben pedigh nem tehetci magiaarazatot amaz santikalo Regulaval secundum humanitatem: embersege szerint, mert mind ezek ü felelle megh az Maria tul születet Christus eleot mondatnak. Avagi azert megh engeded, hogi it. . . Salamon nem az fiu Istent ertse az beoltsegeghen. . .*” (86. lev.) Logikai érvelései sorából is kiemelkedik a János 20/28-hoz fűzött elmélkedése. Tamás hitetlensége bizonyító erejű, hogy „*nem Christust mondotta eo uranak es Istenenek, hanem az Istent, az ki halottaiból feltámasztotta. Mert miczoda hütü ember leot volna Thamas, hogi halala eleot ollian Istennek vallotta volna az Christust mint az Attia, es mind ez altal nem hihette volna azt el, hogi magat halottaiból fel támaszthassa. . .*” Az apostolok szavaira könnyen válaszolhatott volna: „*hiszem hogi feltamadot, mert nem lehetne igaz Isten, ha magat fel nem támasztotta volna*”. De sem ezt, sem hasonlót nem mondott Tamás, hanem a sebeket akarta kitapintani, hogy felismerje azt az embert, akit kivégeztek, „*kinek kenniat látta*”. (155. lev.) Mindebből logikus, állítja Válaszúti, hogy Tamás embert látott meghalni és feltámadni, és sem előtte, sem utána Istennek nem tekintette.

A történeti és logikai módszerek mellett fontos szerep jut a „Pécsi Disputában” a filológiai bizonyítékoknak. Ez utóbbi alkalmazása sem Válaszúti újítása a teológiában, mint ahogy a korábban látott módszerei sem voltak azok. Az antitrinitárius szövegértelmezők Servetig visszanyúló vonalában egyesek hozzátettek a már unos-untalan hangoztatott érvekhez, mások elvettek belőlük. Szerzőnk sem tesz mást. Novumnak talán csak az számít, hogy érvei alátámasztását szabadon tallózva olvassa ki a rendelkezésére álló szövegvariánsokból. E kötetlenséghez jó szolgálatot tett a három bibliai nyelvben való jártassága. Néhány helyen eredetiben idéz a héber Ószövetségből. Micha 7/20-hoz kapcsolódó elemzését láttuk a Sommertól átvett filológiai bizonyítékok sorában. Skaricza pécsi tartózkodásának első napján így érvelt: „*. . . Christus urunk nem oknélkül mondotta, hiztek Istenben es bennem is hidietek. Jo. 14. Ha hinni kel azert ü benne mint az attiban, keoveltezik, hogi üis ollian Isten legien mint az attia. . .*” Válaszúti Ex. 14/31-et hozta ellenpéldaként, mert ha valakiben hinni azt jelenti, hogy az teremtő — akkor Mózes is az. Skaricza ezt tagadta és szerinte a zsidók hittek Mózesnek, „*de nem hittenek Mosesben*”. Válaszúti főérve a héber textus: „*hivének Istenben es hivének az ü szolgajaban Mosesben, qui hebraice intelliget, consulat hebraicum textum pro loco*”.²⁶ (13. lev.) Több helyen

²⁶ עברו דיאמיני ניהוה דכמשה עברו Itt köszönöm meg Scheiber Sándor szíves segítségét a Pécsi Disputa judaisztikai vonatkozásának feltárásában.

tér ki Válaszúti a Dániel 9/17-ben szereplő hebraizmusra, amelynek fontos szerepe van a XVI. századi trinitás-bizonyítékok között.²⁷ A híres Jezs. 7/14-ben használt héber „*almah*” = עַלְמָה szót és értelmezési lehetőségeit részletesen tárgyalja. Megállapítja, hogy a szó „*gyűkerek*” azaz hímnemű formája „*Elem*”, ami férfikort el nem ért ifjút jelent. Nőnemű formája az „*almah*”, amely jelenthet szűzet (Gen. 24/43.), illetve hajadon lányt, de férjezett asszonyt is. (Proverb. 30/19).²⁸ Válaszúti szerint így kell érteni a jezsajási locust is: „*Mert noha az Ighit (Alma) Esaiasnal szűznek magiarazod de azzal azt az azzonit szűzze nem tehetik. Mert ugy vagion, hogi ime amaz Almah fogadot mehibe, meli nylyvan valo bizonisagha hogi ura volt.*” (151. lev.)

Válaszúti feltételezi, hogy János evangéliuma eredetileg héberül íródott. Ebből kiindulva megállapítja az „*Ighe*” szó héberjét: „*Elohim vagy Adon*”. Következtetését görög filológiai szabályra építi, miszerint Θεός = Elohim, mégpedig nem isten értelemben, hanem isteni küldött minőségben: „*Mert Ighe melleit theos — nem tetete az Articulus ho meli az georeogeoknel igen zokot dologh hogi az Ighe (Isten) melle tegiek az Articulust, az hol elseo tegzesben akartak venni ez szot Isten, hogi ezzel az nevezet szerint valo Istenektül megh vallazzak az igaz Istent*”. (144. lev.)²⁹ A görög textusra hivatkozik a Rom. 8/32 magyarázatában, ahol szerinte „*nem a természet szerint való fiunak mondgia*”, de latinul idéz: „*. . . proprio filio non pepercit.* (54. lev.)

Szó esett már a latin „grammatika regulainak” szerepéről érveiben. Az Act. Ap. 7/58-ban, ahol István „*Domine Jesu suscipe spiritum meum*” kijelentését vizsgálja, a „*domine*” vocativusból arra következtet, hogy Jézus urát szólítja a vértanú, mert „*Jesu pedigh Genitivi*”. (20. lev.) Máshol kifejti, hogy ha I. Ján. 5/7-ben az Atya, Fiú, Szentlélek hármasságát jelzi a „*hi tres unum sunt*” kitétel, akkor a következő mondatban levő levegő, víz, vér hármasságát is hirdetni kellene, mert az „*unum*” itt is „*utana vettetik*”.

Válaszúti figyelemmel kíséri a biblia irodalmi stílusát, szóhasználatát, fordulatait. Elkülönlíteni igyekszik az eredeti nyelvek sajátjaiból fakadó és így nehezen fordítható kifejezéseket a számára elfogadható teológiai mondanivalótól. Megállapítja, hogy a bibliai szövegekben, különösen a héberben és a görögben számtalan olyan nyelvtani szabály és alakzat van, melyekkel az illető nyelveken beszélők más fejeznek ki, mint azok bármennyire is pontos fordításából érezhető. Másrészt a szövegekben irodalmi eszköz a megszemélyesítés, a gondolatpárhuzam vagy ellentét és példázat. Ezek nem rejtenek teológiai tartalmat, csak színezik a mondanivalót: „*Gen 3/10 Az Abelnak verenek szava kialt. Igy: Az Eghek bezellek az Istennek düceoseoghít. Ps. 19/2. Johan. 3/8. A szel ot fu ahol akar. Latod az figurat.*” (87. lev.) Másutt viszont utal a szövegek egyszerűségére, melyek félreismerése megintcsak teológiai tévedésekhez vezet: „*Mert giakorta vagion az, hogi keozeonsegeskeppen valo szokkal el az Iras.*” (138. lev.)

A fentiekben bemutatott filológiai rostán szűri át a bibliai szövegeket és a fennmaradt textusokat tekinti teológiaiilag értékelhetőnek. Ezekből kér „*literat*” ellenfeleitől nézeteik alátámasztására, innét merít saját hittételei kialakításakor.

*

A Pécssett 1588. augusztus 27—31 között lezajlott Skaricza-látogatás eredményeként létrejött „*Pécsi Disputa*” tudatos gonddal írt és szerkesztett írásmű. Műfaját tekintve propagandairat, melyet átszíneznek szépirodalmi elemek, történeti források, teológiai fejtegetések.

Válaszúti irodalmi erényeket csillogtat a bevezető részben, ahol szavai nyomán megelevenedik a korabeli Pécs belső élete, kibontakozik egy-egy jellem. Történeti érzékét dicsérik a leírásá-

²⁷ למען אדני . . . שמע אליהו. ua. Dávid Ferencnél I. DÁN: i. m. 106.

²⁸ Gen. 24/43: והיה העלמה היצאת לשאוב = a hajadon, aki jön meríteni. Proverb. 30/19: ודיק נבר בעלמה = és a férfi útja az asszonyban. Az „*Almah*” szó rabbinikus és antitrinitárius kommentárjairól I. NEWMAN: i. m. 545.

²⁹ Az articulus szerepéről a görög istennév mellett I. Erasmus fejtegetését: *Novum Instrumentum*. 352—353.

ban megőrzött dokumentumok és a körülményeket objektíve értékelő sorai. Tudományos ismereteit, teológiai műveltséget jelzik a forrásként felhasznált munkák. Az átvett tételek mellett olykor saját eredményeit is felismerhetjük.

Mindezek együttesen a XVI. századi magyar művelődéstörténet fontos dokumentumává teszik a „Pécsi Disputát”.

Róbert Dán

LA „DISPUTE DE PÉCS”

Le manuscrit de György Válaszúti, intitulé „Dispute de Pécs” est un document authentique de la querelle religieuse qui s'est déroulée à Pécs, en 1588 et que son auteur a écrit dans la même année encore. C'est avec un soin minutieux que Válaszúti rend compte des motifs et du déroulement de sa polémique théologique avec le prêtre réformé, Máté Skaricza et il communique avec une objectivité surprenante son propre système d'argument et celui de son adversaire. Dans la première partie de cet ouvrage qu'on mentionne à peine dans la littérature spéciale, on voit se dessiner devant nous l'arrière-fond social, d'histoire idéologique et l'importance de cette querelle religieuse qui a eu lieu à Pécs à l'époque de la domination turque...

La „Dispute de Pécs” de Válaszúti et la polémique qui a eu lieu jadis à Pécs sont naturellement deux choses différentes. Dans une partie considérable de son ouvrage, l'auteur unitarien passe en revue ses propres arguments et ceux de ses partisans, pour prouver les vérités antitrinitaires. L'ouvrage même est le résultat d'un compromis des deux parties. Válaszúti s'est chargé de mettre par écrit sa position et de faire parvenir à Skaricza les thèmes qu'ils n'ont qu'effleurés et qu'ils n'ont pas traités en détail.

C'est pourquoi, la „Dispute de Pécs” est la source la plus importante pour connaître la position idéologique des antitrinitaires de Baranya. Skaricza a étayé ses vues en général par des arguments pris des ouvrages de son maître d'autrefois, d'István Szegedi Kis. Válaszúti a répondu à tous ces arguments par les études de Johannes Sommer et par les thèses de la „Refutatio scripti Petri Caroli”. Mais on peut trouver parmi ses sources l'ouvrage fondamental de Ferenc Dávid, intitulé „De falsa et vera unius Dei... cognitione” et d'autres écrits aussi des Transylvains. Válaszúti se réfère à Jacobus Palaeologus aussi. Le prêtre unitarien de Pécs a fait des recherches indépendantes aussi. Outre le texte original hébreux de l'Ancien Testament, il s'est servi des „Targums” écrits en aramais et de quelques écrits rabbiniques du moyen âge. La plupart de ceux-là sont arrivés à lui par l'intermédiaire des médiateurs. Tels étaient l'„Oktapla” d'Augustus Justinianus et l'édition de la Bible de Sanctus Pagninus, publiée avec les notes de Servet. Mais il avait à la main le „Novum Instrumentum” d'Érasme et d'autres éditions commentées, grecques et latines, de la Bible aussi. C'est ce qui a composé la position idéologique des antitrinitaires de Pécs.

L'assemblée religieuse dirigée par Válaszúti a dépassé graduellement les vues que Ferenc Dávid professait en 1578 et 1579, mais elle n'est pas arrivée au sabbatarisme. Jésus était selon eux le Messie, mais ils n'ont pas reconnu qu'il était dieu même pas durant sa présence terrestre. Ils lui ont attribué une mission donnée par le Père, qu'ils ont cru accomplie d'après la conception du Nouveau Testament, mais d'après les textes du Nouveau et de l'Ancien Testaments, triés historiquement, logiquement et philologiquement.

La „Dispute de Pécs” est destinée à les prouver. Quand à son genre, elle est un écrit de propagande farci d'éléments littéraires, de sources historiques et de discussions théologiques. Tous ces éléments rendent la „Dispute de Pécs” de Válaszúti un document important de l'histoire de l'idéologie générale des antitrinitaires et outre cela de la culture hongroise aussi.